

ТАРЫХ ЖАНА ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL SCIENCE

Ыдырысов Р.

**XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК
СТРУКТУРАСЫНДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР**

Ыдырысов Р.

**ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ КЫРГЫЗСТАНА
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

R. Ydyrysov

**CHANGES OF KYRGYZSTAN SOCIAL STRUCTURE AT THE
BEGINNING OF 20TH CENTURY**

УДК: 301

Макалада XX к. башындагы Кыргызстандын социалдык структурасынын өзгөрүшү изилденет. Орус, дунган, калмык, татар ж.б. этностордун көчүп келиши менен социалдык стратификацияда өзгөрүүлөр болгону белгиленет. «1897 жылдагы «Биринчи бүткүл россиялык эл каттоонун» статистикалык маалыматтары келтирилет. Пишпек жана Пржевальск уездериндеги калктын катмарынын өзгөрүүсүнө токтолот.

Негизги сөздөр: социалдык структура, калк, курам, көчүп келүү, этностор, стратификация, статистикалык.

В статье рассматривается изменение социальной структуры Кыргызстана в начале XX в. Отмечается, что изменение социальной стратификации произошло в результате переселения различных этносов, таких, как русские, дунган, калмыков, татаров и др. Приводятся статистические материалы «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года». В статье рассматривается изменение населения Пржевальского и Пишпекского уездов.

Ключевые слова: социальная структура, переселение населения, этнос, стратификация, статистический состав.

The paper is devoted to the change of Kyrgyzstan social structure at the beginning of XX century. It has been noted that the change of social stratification occurred as a result of the relocation of various ethnic groups such as the Russian, Dungan, Kalmyks, Tatars and others. Statistical materials from "The First General Census of the Russian Empire in 1897" have been given. The paper views the change in the population of Przewalski and Pishpek counties.

Key words: social structure, migration of population, ethnicity, stratification, statistical, composition.

XX к. башында Кыргызстандын түндүк бөлүгү саясий-экономикалык жана маданий өзгөрүүлөргө дуушар болду. Түндүк Кыргызстандын Россия империясынын курамына кириши менен жаңы административдик башкаруу системасы киргизилет. 1867-жылы эки областан (Сыр-Дарья, Жети-Суу) турган

Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлөт. Азыркы Кыргызстандын түндүк аймагы Талас, Сыр-Дарья областынын курамына, Чүй, Нарын, Ысык-Көл аймактары Жети-Суу областынын курамына кирген Жети-Суу областы: Верный, Лепинский, Копальский, Яркент, Пишпек, Пржевальск уездеринен турган. Россия империясы тарабынан киргизилген башкаруу системасынын максаттарынын бири; кыргыздардын салттуу башкаруусун жою, салык алууга ыңгайлашкан жаңы жаңы административдик бирдик түзүү болгон. Жети-Суу областынын курамына кирген Пишпек, Пржевальск уездери азыркы Кыргызстандын түндүк аймагын камтыган ири уездердин бири болгон. XX к. башында Кыргызстандын түндүк аймагында колониалдык башкаруу системасынын кириши, көчүрүп келүү саясатынын күчөшү, акча-товар мамилесинин өсүшү, жаңы майда өнөр-жай ишканаларынын түзүлүшү ж.б. саясий, социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөрө байланыштуу калктын социалдык структурасы өзгөрө баштаган.

XX к. башында Кыргызстандын түндүгүндө (Пишпек, Пржевальск) уездериндеги калктын этникалык курамын, сандык өзгөрүшүн чагылдырган маанилүү тарыхый булактардын бири 1897-жылкы «Биринчи бүткүл Россиялык эл каттоонун» материалдары болуп саналат. Мындан сырткары 1868-жылы Түркстан статистикалык комитети түзүлүп, анын тийштүү бөлүмдөрү областтарда иш алып барышкан. Статистикалык комитет тарабынан чогулган материалдар «Статистический обзор Семиреченской области», «Статистический обзор Ферганской области» - деген ат менен материалдар жарык көрүп турган. Ал эми 1872-1879 жж. Түркстандагы Статистикалык комитети тарабынан "Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. - СПб., 1872 - 1879. - Вып. - 1-5.) - аттуу көлөмдүү жыйнак жарык көргөн. 1897 жылдагы "Биринчи бүткүл россиялык эл каттоонун" материалына таянсак Жети-Суу областы-

нын калкы 924889 адамдан туруп, анын ичинде 62974 шаардыктар болушкан. Ал эми Пишпек, Пржевальск уездериндеги калктын жалпы саны 324094 болсо, анын ичинен Пишпек шаарында 6615, Пржевальск шаарында 8108 адам жашаган [1, с. 47].

Революцияга чейинки доордогу Кыргызстандын калкынын саны, курамы туурасында так маалыматтар жок, изилдөөчүүлөр тарабынан аркандай көз караштар айтылып келүүдө. Биринчиден, кыргыздардын салттуу эл каттоосунун жоктугу, колониалдык доордо болсо, көчмөн жарым көчмөн шартта жашаган кыргыздардан статистикалык так маалыматтарды алуунун татаалдыгы болгон. Экинчиден, колониалдык доордо Кыргызстандын аймагы территориялык жактан Түркстан генерал-губернаторлугунун төрт областына, 9 уездине бөлүнүп кеткен. Үчүнчүдөн 1897 жылдагы Россия империясынын биринчи эл каттосунда социалдык катмар катары европалыктарды гана эсептешип, Түркстандын жергиликтүү калкы «инородцы» деген жаңы социалдык катмарга баарын бириктиришкен. Жергиликтүү калктын арасында өкүм сүрүп келе жаткан социалдык катмарлар психологиялык, үй-тиричилик түшүнүктүн деңгээлинде гана кала берген. Төртүнчүдөн, Биринчи бүткүл россиялык биринчи эл каттонун материалдарында Сыр-Дарья, Жети-Суу аймагында жашаган кыргыздар менен казактар «кара кыргыз» деген графага киргизип чогуу карашкан.

XX к башында Кыргызстандын аймагына сырттан көчүп келишкен жаны этностордун натыйжасында кыргыз коомунун социалдык структурасы өзгөрүүгө дуушар болгонун байкоого болот. Кыргызстандын аймагына славян элдеринин өкүлдөрүнүн келиши Россия империясынын Түркстанга карата жасаган көчүрүп келүү саясаты менен байланыштуу. 1868жылы Жети-Суу областынын аскер-губернатору Г.А.Колпаковскийдин жетекчилиги астында «Временные правила о крестьянских переселениях в Семиречье» - аттуу жобо иштелип чыккан. Жети-Суу областына XIX к. 60-жылдары уюшулган түрдө орус дыйкандары көчүп келе башташкан. XIX к. 70-жылдары болсо, орус дыйкандарынын көчүп келүү процесси күч алгандыктан, жергиликтүү орус бийлиги аларды жайгаштырууга үлгүрүшпөй, убактылуу токтотууга мажбур болушкан.

Орус келгиндери менен кошо Жети-Суу аймагына 1867жылы түзүлгөн Жети-Суу казак отрядынын түзүлүшүнө байланыштуу сибирдик казактар аскер кызматын өтөөгө келишкен. Алсак, көчүп келүүнүн натыйжасында 1867-1882 жылдары Токмок уездинде 3212, Пишпек уездинде 4485 келгиндер катталган [2, с. 23]. Социалдык абалы боюнча орто катмардагы, кедей катмардагы дыйкандар көчүп келишкен. Көчүп келгендердин окаттуу, колунда акчасы бар бөлүктөрү кайра кетип калышкан, акчасы жок орустар ушул жакта калып мал жан, үй-бүлө куруп кала берген [3, с. 228].

Россия империясынын аймагынан орус-украиндерден башка диний себептерден улам немецтер көчүп келген. Өз убагында немецтер Россия мамлекети тарабынан Пруссиядан атайын чакырылган, Россия империясы аларды аскердик ишке алган эмес, курал-жарак көтөрүп жүрүүгө руксат берген эмес, бирок диний эркиндик берген. Мындай келишим көп жылдарга чейин сакталып келген. 1874-жылы немецтерди аскерге тартуу буйругу чыгып, ал буйрук 1880-жылдан тарта күчүнө кире баштаган.

Немецтер аскердик иштен бошонуу өтүнүчү менен өз делегацияларын Петербургка жиберген. Петербург шаарында Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфманга жолуккан делегация өзүлөрүнүн талаптарын билдиришкен. К.П. Кауфман немецтерди Түркстанга көчүп келүүнү сунуш кылат. Түркстанга көчүп келишкен немецтерге диний эркиндик, 25 жылга чейин аскерге чакырылбоо укугун алышат [4, с. 32-40]. Натыйжада XIX к. 70-жылдарынын аягы 80-жылдардын башында активтүү түрдө, тагыраак айтканда азыркы Талас аймагына 500 меннотит көчүп келишкен [2, с. 29].

Христиан элдеринен башка Кыргызстандын түндүгүнө XIX кылымдын аягында башка мусулман динин тутушкан этностор көчүп келе баштаган. 1870-1880-жылдары Циндик Кытайга каршы көтөрүлүштө женилип, Кыргызстандын аймагына дунгандар (хуэйлер) качып келүүгө аргасыз болушкан. Дунгандар-арабтар менен кытайлардын ортосунан чыккан, кытайча сүйлөгөн, мусулман динин туткан, эл болуп эсептелет. Алар Кыргызстандын аймагына этап-этабы менен көчүп келе баштаган, келгин дунгандардын саны 15 миң адам болгон, алардын көбү негизинен Шэньсу жана Гэнь Су провинциясынан Жети-Суу областынын Чүй өрөөнүнө келип жайгашкан [5, с.43.]. Дунгандар эки этап менен: биринчиси 1877-жылы Гэнь-Су провинциясынан 1166 дунган Пржевальск уездине келишсе, экинчи тобу 1878-жылы 3314 дунган Токмок уездине качып келишкен. Кыргызстандын түндүгүнө 1877, 1881, 1883-жылдары келип жайгашкан дунгандардын саны 14 миңден жогору болгон [6, с. 140-141]. Жергиликтүү эл менен алака түзүшүп, кыргыздар аларга ар тараптуу жардам көрсөтүшкөн. Дунгандардын айрым бөлүктөрү өз алдынча келишкен. Маселен, 1881-жылы Орус Кытай келишими түзүлгөндөн кийин Иледе жашап турушуп Кытайда калууну каалабагандар Орус падышасынын букаралыгына өтүүсүн каалап кайрылышкан. Өз алдынча келген дунгандар Сокулук суусунун жээгине отурукташып, анын негизинде Александровка айлы пайда болгон [3, с. 224].

Дунгандар менен кошо Иледе жашаган уйгурлар көчүп келишкен. Ислам динин тутушуп, түрктүлинде сүйлөшкөн уйгурлар эл арасына чачырап жайгашып калышкан. Алардын көпчүлүгү таранчылар деп аталган этникалык топтун арасына кирип кетишкен.

1863,1866-жылдары Кытайдан Пржевальск уездине 10000 миндей калмак көчүп келет. 1882-жылы алардын көбү кайра Кытайга көчүп кетишкен. Калган бөлүгү сарт-калмак деген ат менен Кара-Кол шаарынын айланасына жайгашып калышкан. 1897-жылдагы эл каттоо убагында калмактардын саны 1583 болгон [2, с. 29].

Түндүк Кыргызстандын аймагына көчүп келгендердин ичинен тилдеш, диндеш калктардын бири татарлар болушкан. Алар көчмөндөрдүн арасында соода-сатык менен кесиптенишип, айрымдары мусулман динин таратуучулар, агартуучулар болушкан. Татарлар соодагер катары Кыргызстандын аймагына 1814 - жылдан тарта келе башташкан. Ал эми Россия империясынын Орто-Азияга карай жасаган саясатынын улам, аскер адамдарына тилмеч кызматын аткарышып келишкен. Алардын айрымдары бул аймактын туруктуу өкүлү болуп калышкан. Маселен 1876-жылы Пишпек уездинде ар бир 57 үй-бүлөнүн бирөөсү татарлар болгон. [7, с.13-14]. Кыргыздардын алдынкы билимдүү өкүлдөрү татар аялдарга баш кошуп үй-бүлө куруу салты ушул мезгилден башталган болсо керек. Белгилей кетчү, көрүнүш алгач татарлардын келишин орус бийлиги колдоп келишсе, бара-бара татарлар «пайдасы жок элементке» айлана баштаган. Анткени орус бийлиги алардын миссионердик аркеттеринен, татарлардын таасири астында ислам динин күчөп кетишинен кооптонушкан [8, с.111]. К.П. Кауфман миссионердик кылган татарларды ким кармаса аларга 3 рубль 50 тыйын сыйлык жарыялаган, иш жүзүндө кыргыздар өзүлөрү татарларды кармап берген [9, с. 271]. Эл каттоо материалында татарлардын саны 1600 адам болгон, алардын көпчүлүгү шаарда жашаган. Жогорудагы көчүп келишкен этностор негизинен шаарларда, шаарга жакын түздүктүү жерлерден орун алышып келечекте шаар калкын көп улуттуу этностун өкүлдөрүнөн турган экономикалык, маданий борборго айланышына түздөн түз таасирин тийгизген. Анткени жергиликтүү калк менен көчүп келген калктын ортосунда өз ара чарбалык, маданий ж.б. байланыштар тереңдей баштаган.

Демек, сыртан көчүп келген ар кайсыл этностордун мигарциялык процесстеринин натыйжасында Кыргызстандын калкынын курамы, саны ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, ХХк. башында Кыргызстан көп улуттуу өлкөнүн өкүлдөрү жашаган аймака айлана баштаган. Кыргызстандын түндүгү Россия империясынын курамына кирген мезгилде, аймактын негизги калкы кыргыздар түзгөн, башка этникалык топтор анчалык көп эмес болгон. Бул көрүнүш бара-бара өзгөрүүгө дуушар болгон. Айрым статистикалык маалыматтарга кайрылып көрөлү. 1897-жылдагы «Биринчи бүткүл россиялык эл каттоонун» маалыматы боюнча Пишпек шаарында оустар 38,1%, украиндер 5,2%, кыргыздар 10,1%, өзбектер 18,4%, поляктар 0,1%, татарлар 4,1%, башкырлар 0,4%, дунгандар 22,4%, уйгурлар 0,7%, башка этностун өкүлдөрү

0,4% түзүшсө, Пржевальск уездинде болсо оустар 35,4%, украиндер 1,1%, кыргыздар 16,9%, өзбектер 27%, поляктар 0,2%, башкырлар 0,4%, дунгандар 10,7%, уйгурлар 0,4%, башка этностун өкүлдөрү 1,3% түзүшкөн [1, с. 52-53]. Мындан сырткары Кыргызстандын түндүк аймагында еврейлер, цыгандар, армяндар ж.б. этностун өкүлдөрү жашашкан. Сан жагынан алып карасак, маселен 1870-жылдары Кыргызстандын түндүгүндө 209733 кыргыз, 1513 өзбек, 1333 калмак, 793 орус ж.б улуттар жашаган [2, с. 52].

1897-жылдагы «Биринчи бүткүл Россиялык эл каттоонун» маалыматтарына таянсак Кыргызстандын түндүгүндө 14 этностук топ так катталган. Бирок бул материалда этникалык курамын эмес, этно-тилдери боюнча катталган. Өзгөчө кыргыздар менен казактардын так санын белгилөө кыйынга турган, анткени эки этносту бөлүп карабастан эл каттоо учурунда кыргыз менен казакты бир этнос катары катташканын жогоруда белгилеп өттүк. Алсак, Пишпек уездинде кыргыздар 81,0%, оустар 5,6%, украиндер 3,6%, дунгандар 6,0%, татарлар 0,4%, калмактар 1,6%, өзбектер 3,2%, уйгурлар 0,1% ж.б. этностор 0,1% түзүшкөн болсо, Пржевальск уездинде кыргыздар 8,7%, оустар 6,4%, өзбектер 2,2%, дунгандар 1,4%, татарлар 0,5%, калмактар 1,1% ж.б этностор 0,2% түзүшкөн [1, с. 67]. Табдицада көрүнүп тургандай орус калкынын өкүлдөрү Пишпек уездине карганда Пржевальск уездинде көбүрөөк жашагандыгы көрүнүп турат. Мындай көрүнүштүн тарыхый себептери бар, анткени Ысык-Көл өрөөнү Россия империясынын карамагына алгачкылардан болуп кошулушуп, орус-украин келгиндери ал жака биринчилерден болуп отрукташа башташкан. Маселен, 1864 жылы Аксу районунда алгачкы орус келгиндеринин кыштактары пайда болгон [10, с. 356]. Жогорудагы тарыхый маалыматтар көрсөтүп тургандай кыргыздар Пишпек, Пржевальск шаарларында орус, украин, өзбектерге салыштырмалуу аз жашашкан. Бирок, 1870-жылга салыштырмалуу шаардык кыргыздар көбөйгөнүн байкоого болот. Демек, көчмөн жарам көчмөн турмуш менген алек болуп жаткан кыргыздар көчүп келишкен этностордун таасири менен отурукташуу процессине ыктай башташканын байкоого болот.

Аталган эл каттоонун маалыматтарына таянсак жогорудагы этностордон башка аймакта саны белгисиз кырктан ашык этнос жашагандыгы белгиленет. Маселен, эл каттодо курамалар Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган, түндүк жакта алар жашаган эмес. Я.Р. Винник курамаларды өзбек тилиндеги топто киргизип, алар совет мезгилинде өзбек улутуна сиңип кеткен этнос катары эсептеген [11, с. 39].

“Биринчи бүткүл Россиялык эл каттоо» материалында «сарт» жана «өзбек» элин өз өзүнчө катталган, жогоруда келтирилген маалымат боюнча сарттардын саны эң көп болгон. Сарттардын кайсыл этностко тийиштүү экени талаш маселени жаратып келген. Мисалга сарттарды окумуштуулардын көбү өзбек элинен деп эсептеген. Айрым окумуштуулар

ал мезгилде «сарт» - деп отрукташкан жана жарым отрукташкан, шаарда жана айылда жашаган таджик жана өзбектер этносторун эсептешкен болсо [12, с.7], айрым окумуштуулар сарттарды XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында өзбек элинен деп эсептеген [13, с. 12].

Жыйынтыктап айтканда XXк. башында көчүп келишкен этностордун миграциялык процесстеринин натыйжасында Кыргызстандын калкы көп улуттан турган өлкөгө айлана баштаган. Өзгөчө шаар калкынын этностук курамы, сандык курамы, бара-бара профессионалдык курамы өзгөрүүгө дуушар болгон. XX к. башында башталган калктын социалдык жактан өзгөрүүсү Совет бийлигинин учурунда уланып, 20-30-жж. аралыгында жаңы профессияны аркалаган таптык багыттагы жаңы социалдык стратификация түзүлгөн. Натыйжада, 30 жылдардын башында болсо, көп артыкчылыктарга, укуктарга ээ болгон «партиялык номенклатура» деп аталган советтик коомдун саясий элитасынын жаңы социалдык стратификация калыптана баштаган.

Адабияттар:

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.85, Семиреченская область.
2. Кронгарт Г.К. Население Кыргызстана во второй половине XIX- начале XX вв. – Б., 1997.
3. Аттокуров С. Кыргыздар XIXкылымда. - Бишкек, 2003.
4. Кокайсл П., Усманов А. История Кыргызстана глазами очевидцев (начало XX в.). - Б., 2012.
5. Сушанло М. Дунгане в Семиречья: Дооктябрьский период. - Фрунзе, 1959.
6. Емальянов Н. Материалы для статистики Туркестанского края. Движения населения // Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1885.
7. Ярков А.П Татары и башкиры в Кыргызстане. (Историко-культурный портрет). - Часть 1. - Б., 1996.
8. Губаева С.С Население Ферганский долины в конце XIX - в начале XX в. (Этнокультурные процессы). - Ташкент, 1991.
9. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии - СПб., 1906 - Т. I.
10. Аристов Н.А Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. - Б., 2001.
11. Винников Я.Р. Изменения в этнической географии Средней Азии (1913-1959гг). - М., 1964.
12. Поливанов Е.Д Этнографическая характеристика узбеков. Происхождения и наименования узбеков.-Т. 1996.
13. Зарубин И.И. Список народностей Туркестанского края. - Ленинград, 1925.

Рецензент: д.и.н. Алымбаев Ж.